

УДК 316.613-057

Зв'язок образів батьків і політичної еліти зі ставленням до політичного вибору у молоді  
Штойко Я.

У статті розглянуто зв'язок образів батьків та політичної еліти і ставлення до політичного вибору. Розглядаються вітчизняні та західні підходи до проблеми вибору в психології, на основі яких узагальнюється структура вибору, що включає: емоційний, волевий та когнітивний аспекти. Наводяться класифікації та особливості електорального вибору як складного політичного феномену. Аналізуються особливості формування образу політичного лідера, з огляду на ранні етапи політичної соціалізації. Подані результати емпіричного дослідження політичного вибору, в якому одним із його основних критеріїв виступає зв'язок образів батьків та політичної еліти, що актуально для сучасної політичної ситуації в Україні.

Ключові слова: образ політичних лідерів, поняття політичної еліти, образ батьків, електоральний вибір, політична соціалізація.

The article represents the connection between the images of parents and political leaders and their attitude to the political choice. There are considered both domestic and western approaches to the problem of the choice in psychology, according to which the structure of this choice is generalized, including: emotional, volitional and cognitive aspects. This article also shows the classifications and the features of the electoral choice as a sophisticated political phenomenon. The features of the formation of the image of a political leader are also analyzed according to the early stages of the political socialization. Presented results of the empiric research about the political choice, in which the main thing is the connection between the images of parents and political elite which are urgent for present political situation in Ukraine.

Key words: image of political leaders, the concept of the political elite, the images of parents, electoral choice, political socialization.

В статье рассмотрена связь образов родителей и политических лидеров и отношение к политическому выбору. Рассматриваются отечественные и западные подходы к проблеме выбора в психологии, на основе которых обобщается структура выбора, что содержит: эмоциональный, волевой и когнитивный аспекты. Указываются классификации и особенности электорального выбора как сложного политического феномена. Анализируются особенности формирования образа политического лидера, учитывая ранние этапы политической социализации. Представлены результаты эмпирического исследования политического выбора, в котором одним из его основных критериев выступает связь образов родителей и политической элиты, что актуально для современной политической ситуации в Украине.

Ключевые слова: образ политических лидеров, образ родителей, электоральный выбор, политическая социализация.

Процес соціалізації особистості, формування уявлення про владу закладається вперше в сім'ї із встановлених взаємовідносин між батьками, розподілення сімейних ролей та авторитету батька чи матері, що детермінує подальше сприйняття політичної еліти, як деяку суспільну меншість, в руках якої зосереджені всі важелі влади в державі та всеможливі механізми прийняття політичних рішень, завдання яких є зберігання політичної системи, які користуються перевагами свого становища (привілеї) і задовольняють власні потреби та потреби народу. Політична еліта репрезентується державними службовцями, регіональними лідерами, парламентарями, керівниками партій, головою уряду і президентом, що розділяться за масштабністю своїх повноважень.

Дану проблему інтенсивно вивчають американські дослідники Д. Істон і Дж. Деніс, які прийшли до думки, що основу майбутніх політичних атитюдів складають сформовані в дитинстві настанови щодо батьківських (насамперед щодо батька) та інших авторитетних персон. У вітчизняній політичній психології цією проблемою займається М.А. Дроздова, що розробила модель механізмів зв'язку між образами батьків і політичних лідерів [5]. Новизна нашого дослідження полягає у вивченні зв'язку образів батьків та політиків зі ставленням до політичного вибору.

Актуальність даної теми визначається насиченістю політичних подій в українському суспільстві, надмірною політизованістю усіх сфер життя, що потребує від особистості високого рівня розвитку політичної свідомості для прийняття власних рішень.

Отже, електоральна поведінка включає прийняття вибору, що детермінується усвідомленими чи неусвідомленими індивідуально-психологічними характеристиками. Це, в свою чергу, дозволяє виявити причину не відповідності зовнішнього вибору політичного авторитету безпосередньо на виборчій дільниці та образами політиків, що склались в уявленні електорату.

Проблемі вибору в у вітчизняній і зарубіжній психології присвячено безліч наукових праць і емпіричних дослідження, між якими не існує консенсусу - єдиної загальноприйнятої теорії вибору.

У вітчизняній психології традиційно та історично склалося дослідження різноманітних психологічних феноменів через підхід. Відповідно, проблема вибору за Д.О. Леонтьєвим трактується як певна внутрішня діяльність, що подається через конструювання смислових критеріїв для співставлення наявних альтернатив, і здійснюється у внутрішньому плані. Автор класифікує вибір за такими двома показниками, як представленість всіх можливих альтернатив суб'єкту критеріїв для їх порівняння [6]:

1. Вибір як оптимальний шлях для здійснення діяльності, що спрямована на досягнення результату, тобто це ситуація, в якій потрібно обрати одну з альтернатив за відомим критерієм. Відповідно в даній перспективі вибір представляється як простий вибір з повністю автоматизованою в результаті багаторазового повторення операційної структури.

2. Вибір за критерієм, що конструюється самостійно. Суб'єкту необхідно визначити загальні основи для співставлення альтернатив, для формування критеріїв оцінки даних альтернатив, які набувають певного смислу. Це можна ілюструвати на прикладі дослідження поведінки споживачів (consumers' behaviour), ситуації, в якій перед суб'єктом постає задача на смисл, тобто визначити для себе смисл кожної із альтернатив, локалізувати її в своєму життєвому світі. Ця різновидність вибору визначається автором як смисловий вибір.

3. Екзистенційний вибір в критичних життєвих ситуаціях, коли у суб'єкта відсутні готові критерії для співставлення альтернатив, і в свою чергу самих альтернатив. Суб'єкту необхідно самостійно конструювати альтернативи з перспективою на можливі наслідки цього вибору, реалізації відповідальності для здійснення вибору.

Згідно з першоджерелом, в розробці даної проблеми вибору відштовхуються наступні теорії:

- теорія прийняття рішень (К.Дункер, Ю.Козелецький) - автоматизований вибір, його механічність, запрограмованість, без врахування особистісних характеристик.

- теорія цілепокладання (Н.В.Наумова, Ю.І.Швалб) розглядає проблему вибору цілей через екзистенційний вибір, оскільки тільки вільний вибір можна вважати стратегічно раціональним.

- теорія життєвих світів (Ф.Е.Василюк), де вибір розглядається як смисловий, що характеризується складною внутрішньою роботою (аналіз наявних альтернатив вибору через призму власних життєвих цінностей) і простим зовнішнім актом (механічна реалізація вибору) [2]. Для систематизації теорії життєвих світів вітчизняний дослідник Г.Балл вводить математичний опис процесу вибору, що включає внутрішню та зовнішню сторону у самій ситуації вибору.

Отже, в нашому дослідженні ми вирішили політичний вибір ототожнювати зі смисловим як не просто автоматизована дія, а певний вчинок, що змінює життєву ситуацію і дозволяє реалізувати наявні можливості в перспективі.

У зарубіжних підходах проблема вибору найбільш широко розглядається в рамках екзистенційної традиції такими психологами як Е.Фромм, І.Ялом та іншими. Вибір трактується як деякий творчий процес, що створює нові умови життя, через поняття "свободи", оскільки в процесі вибору досягається її найвища результативність і альтернатива стереотипності [8].

У теоріях когнітивного дисонансу Л.Фестінгера і теорії поля К.Левіна вибір розглядається в пасивному і драматичному контексті. Це пов'язано із ситуацією відмови від одного для віддання переваги іншому, що передбачено для зменшення когнітивного дисонансу і вирішення конфліктної ситуації [7].

Представлені підходи до вивчення проблеми вибору в зарубіжній та вітчизняній психології сходяться в точці дотику щодо оцінкової складової особистісного вибору, оскільки в процесі необхідно оцінити наявні альтернативи або їх задати, виходячи із власного досвіду і можливостей.

В політичній психології для вивчення політичних еліт застосовується поняття образу, що включає як раціональні так і ірраціональні уявлення реципієнтів, тобто певні їх індивідуальні характеристики та стереотипні уявлення, що формуються під впливом маніпуляції громадської думки засобами масової інформації, також необхідно врахувати, так би мовити третю силу, в якості етнічних особливостей нації, тобто її менталітету [8].

У рамках індивідуально-психічного або психоаналітичного підходів вивчаються процеси політичної соціалізації: формування в дитячому віці конкретного змісту, тобто когнітивного і ціннісного аспектів політичних поглядів людини. Оскільки досвід і знання, та й історична ситуація, в якій живе людина, сильно відрізняються від того, що вона пізнає і переживає в ранньому дитинстві, було б безглуздо думати, що вже в 3-5 років здійснюється остаточний вибір політичної орієнтації [8]. Найбільш відомі вчені-психоаналітики, які вивчали політичну соціалізацію, Д. Істон і Дж. Денніс на підставі емпіричного дослідження 12 тис. американських дітей прийшли до висновку, що в ранньому віці формується механізм «дифузної підтримки» існуючої політичної системи. Ці та інші американські автори вважали, що діти переносять позитивне афективне сприйняття батька і відомого ним представника влади поліцейського - на президента США, в результаті чого фігура глави держави ідеалізується, а потім ця ідеалізація може бути екстрапольована і на більш безособові інститути влади, наприклад конгрес, на символи держави.

В ситуації електорального вибору, який представлений на смисловому рівні, через наявні

альтернативи у вигляді кандидатів: чи то окремі персони, чи політичні партії, і через визначення суб'єктом оптимального критерію для вирішення існуючої дихотомії. Необхідно зазначити, що під політичним вибором ми розуміємо вибір, який здійснюють громадяни в процесі вільного, прямого, загального і таємного волевиявлення, для віддачі свого голосу об'єкту (кандидату чи партії). Відповідно до цієї дефініції більш коректно в нашому дослідженні позначати політичний вибір електоральним [1].

Мета дослідження – виявити характер зв'язку образів батьків та політиків зі ставленням до політичного вибору.

Методи дослідження: семантичний диференціал Ч. Осгуда (СДО), ЦТО, опитувальник Т.В. Адорно, методика «Суб'єктивна якість вибору» (СЯВ), що розроблена групою російських дослідників (Леонтьєв Д.О., Мандрикова О.Ю., Фам А.Х.).

У дослідженні взяли участь 75 респондентів віком від 20 до 22 років. Дослідження проводилося в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна на факультеті комп'ютерних наук, екологічному та юридичному факультетах. Загальним критерієм формування вибірки був досвід голосування на виборах президента України.

Вектор нашого дослідження прийняв наступний напрямок - авторитарні тенденції сучасного українського суспільства, яке сприймає реальність через призму понять «домінантність-підкорення», «сильний-слабкий», ідеалізує певний авторитарний образ, який сформувався в процесі соціалізації, і намагається його екстраполювати на представників політичної еліти для ідентифікації із політичним лідером, який втілює жорстокість і силу. Дана ситуація свідчить про низьку критичність мислення суб'єктів вибору. Такий тип електорату характеризується залежністю від установлених стереотипів, значними труднощами в перебудові встановлених понять, орієнтація на думку оточуючих, що зумовлено високим рівнем конформності. У ситуації вибору така особистість не зможе конструктивно здійснити оцінку існуючих альтернатив вибору, і відповідно обрати критерій для прийняття однієї альтернативи і відхилення іншої. Оскільки в ситуації, коли у людини критичний тип мислення, то їй характерна контрольованість, обґрунтованість, цілеспрямованість у вирішенні задач, формулюванні висновків, ймовірність оцінки прийняття рішення, раціональність вибору, при цьому об'єктивна оцінка образу політика, виділення його позитивних і негативних сторін, а не навпаки, коли створюється певний культ образу, і віра в його всемогутність, що підтверджується багаторазовими спостереженням наступної картини, а саме словами досліджуваних під час проходження методик: «політик – це БАТЬКО НАШ», тобто ідеалізація фігури політика, ірраціональна віра у його всесильність, що робить можливим перекладання відповідальності за зміни в соціальному, економічному, політичному житті на обраного політика, що являється характерним для етнопсихологічних характеристик українця, а саме екстернального локусу контролю [9].

Використовуючи методику СД стосовно відношення досліджуваних до трьох понять: «політик», «мати», «батько», отримані такі результати за трьома факторами: «оцінка», «сила», «активність», що представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Загальні показники за факторами раціональних уявлень

фактор образи	Оцінка	Сила	Активність
Політик	3,37	2,78	3,6
Мати	8,95	3,01	2,81
Батько	6,86	3,71	4,37

Ми бачимо, що сенсорне сприйняття образів політика, матері, батька наступне:

- Для образу матері характерні найвищий показник за фактором «оцінка» в значеннях «хороший-поганий», «світлий-темний» та ін., тобто позитивне відношення до фігури матері, симпатія, емоційне прийняття. Однак найнижчі результати за факторами «сила», «активність», що виявляється в недостатній силі впливу, тобто образ матері сприймається як пасивний, слабкий, м'який однак найбільш емоційно близький, що заслуговує поваги і пошани, як ідеальна постать.

- Для образу політика характерні найнижчі показники за трьома факторами, однак знаходяться в діапазоні середньої величини, що свідчить про невисоку значимість даного образу для досліджуваних, можливо і його нейтральність, визначається його пасивність та інтровертність.

- Для образу батька характерні найвищі показники за факторами «сила», «активність», що свідчить про сприйняття досліджуваними фігури батька як авторитету, впевненого в собі, активного, цілеспрямованого, дієвого, жорстокого. Можливо тому, менш позитивно сприймається, ніж образ матері.

Для дослідження ірраціональних уявлень образів політика, матері і батька використовувався КТВ, а саме кількісні показники Валентність (В) та Нормативність (Н), які свідчать про позитивне емоційне прийняття і відторгнення, та якісний показник – емоційне значення кольору,

що асоціюється з поданими стимулами.

Отримані результати представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

## Загальні показники ірраціональних уявлень

Показник Образ	Валентність	Нормативність	Якісна ознака
Політик	5,28	4,08	Синій
Мати	2,29	3,2	жовтий
Батько	3,32	3,56	зелений

З таблиці 2 ми бачимо, що образ політика в індивідуальному розташуванні кольорів досліджуваними займає останні позиції, тому характеризується відповідно, емоційно негативним відношенням. До образів матері і батька, досліджувані відносяться позитивно, емоційно приймають їх, задоволені відповідним відношенням.

Якісний аналіз дає нам такі результати:

- У досліджуваних політик асоціюється із синім кольором, що характеризується як інтровертність, пасивність, статичність, гармонія зі світом, спокій, стійка система цінностей, схильність до естетичного споглядання, чутливість, сенситивність, довіра, самопожертвування, відданість, проматеринська прив'язаність. Це свідчить, що від такого лідера очікують проявів м'якості, ніжності, сердечності, доброти, а також здатності до співчуття, терпимості, тобто недостатності фемінних рис. Враховуючи цілісний підхід в інтерпретації, сумісна кольорова асоціація до синього кольору є сіра, що свідчить про деяку соціальну ізольованість, бездушність, байдужість, обережність по відношенню до постаті політика, що пояснює його емоційне відторгнення.

- У досліджуваних образ матері асоціюється із жовтим кольором, що характеризується як екстравертивна спрямованість, пасивність, динамічність, рівновага зі світом, відсутність напруження у відношенні до фігури матері, супроводжується сприйняттям на підсвідомому рівні на фоні радості, надії, оптимізму. Фігура матері сприймається як ідеалізована постать, включає усі позитивні характеристики, що пояснюється поняттям «безумовна любов» за Е.Фроммом, оскільки тільки мати любить свою дитину «якою вона є», не потребуючи нічого натомість.

- У досліджуваних образ батька асоціюється із зеленим кольором, що характеризується як автономність, самоцінність, інтровертивність, активність, спрямованість на досягнення найвищого статусу, що пов'язана із еластичною напруженістю волі, наполегливістю, завзятістю, самовпевненістю, цінністю влади, накопичення збудження веде до різних форм і рівнів управління, до яких можна віднести: управління спонуканнями, точний контроль, чітка диспозиція, критичний аналіз, послідовна логіка, повчання. Образ батька сприймається як авторитетна фігура, що можна пояснити виходячи із ментальності української нації, її етнопсихологічних особливостей. Посилаючись на Е.Фромма, батьківська любов – це «умовна любов», яку потрібно заслужити, тому для дитини з раннього віку фігура батька постає як деяка сила, якій підкоряєшся, щоб заслужити увагу, любов. Враховуючи цілісний підхід стосовно кольорових асоціацій, важливо врахувати діагностичне значення близької асоціації (використовувалась кількість загальних значень), а саме синього кольору, що додає в образ батька м'якості, чутливості.

Можна побачити, що вищезгадані риси притаманні і свідомим образам і підсвідомим образам. Поряд з тим, деякі риси, що включаються в образ батька, наприклад м'якість протиставляються тим, які є в свідомих уявленнях (там бажають бачити відносно жорсткий образ).

Отже, раціональні та ірраціональні уявлення образів батьків та політика взаємопов'язані, оскільки виявлені значимі кореляції між показниками «оцінка» - «валентність», «сила» - «нормативність», останній зв'язок носить обернений характер.

Образ політика у досліджуваних асоціюється із синім кольором, що близький образу батька, тому відношення до нього відносно негативне, що пояснюється з позицій ролі батька в етапах соціалізації дитини в умовах сім'ї, коли дана постать виступає в ролі авторитету, який займає позицію в процесі виховання – каральну. Образ матері як сакральної постаті, безумовна любов до своєї дитини і її всеохоплююча турбота, що забезпечує цілковиту довіру і безпеку створює фігуру активну, позитивно спрямовану і на підсвідомому рівні викликає позитивне відношення.

Для вирішення задачі по визначенню напрямку та щільності взаємозв'язку між досліджуваними ознаками, використовувався метод рангової кореляції Спірмена між всіма показниками: параметри оцінка, сила, активність, семантична відстань між поняттями «політик», «мати», «батько», якісні характеристики вибору, параметри авторитарної особистості, показники валентності та нормативності.

Були отримані такі результати:

- Виявлені значущі кореляції між досліджуваними ознаками: показник «семантична відстань між поняттями «політик» і «мати» корелює з показниками якості вибору «емоційне забарвлення», «задоволеність вибору», виявлений обернений зв'язок, що означає – при збільшенні показника семантичної відстані між поняттями «політик» та «мати», зменшується

показник позитивного ставлення до вибору і самостійність його здійснення.

• Виявлені значущі кореляції між досліджуваними ознаками: показник «семантична відстань між поняттями «політик» і «батько» корелює з показниками якості вибору «продуманість вибору», «самостійність вибору», «задоволеність вибору», виявлений обернений зв'язок, що означає – при збільшенні показника семантичної відстані між поняттями «політик» та «батько», зменшується показник обґрунтованості, самостійності та задоволеності вибором. Показник даної семантичної відстані корелює із параметрами авторитарної особистості «анти-інтрацепція», «стереотипізм», «проективність», виявлений зв'язок носить прямий характер, тобто при збільшенні семантичної відстані між поняттями «політик» і «батько», збільшуються вираження параметрів авторитарної особистості, а саме: у несприйнятті суб'єктивізму, чутливості, а бачення світу у шаблонних категоріях, проективність, як наслідок віри у небезпеку і жорстокість життя в світі. Також, семантична відстань між поняттями «політик» та «батько» корелює з показником валентності для поняття «політик», виявлений зв'язок носить прямий характер, тобто при збільшенні семантичної відстані між поняттями «політик» та «батько», збільшується показник емоційного прийняття образу політика.

Виявлений обернений зв'язок між образом політика і якісними характеристиками вибору, що найперше, зумовлено емоційним відторгненням даної фігури на підсвідомому рівні, оскільки образ політика ідентифікується швидше з образом батька, ніж матері (див. таблицю 3) і, відповідно сприймається менш позитивно.

Таблиця 3

Загальні показники семантичної відстані

Поняття Показник	Політик – Мати	Політик – Батько	Мати – Батько
D (семантична відстань)	8,86	7,58	8,02

Отже, в процесі політичної соціалізації в умовах сім'ї в дитини формуються певні політичні погляди, а саме їхній ціннісний аспект. Орієнтуючись на психоаналітичний підхід, і розроблений вченими механізм «дифузної підтримки» існуючої політичної системи, діти переносять позитивне афективне сприйняття батька чи матері на представника влади. В даному дослідженні, отримані результати свідчать, що фігура політика, що обирається електоратом України, ближча образу батька, і тому виявлене відносно негативне ставлення по відношенню до нього, що на підсвідомому рівні зумовлене ментальністю українського етносу і актуальними політичними змінами, які негативно впливають на імідж політичних лідерів.

У даній роботі виявлена парадоксальність, а саме негативне ставлення до політика і задоволеність здійсненим вибором, причиною цього являється демонстративне прагнення пересічного українця «демократії», в глибокому сенсі цього поняття: правова держава, демократичний громадський порядок, емпатичність високопосадовців, але в ситуації невизначеності, когнітивного дефіциту, досліджувані здійснюють вибір політичної орієнтації відносно поглядів, знань, правил засвоєних на ранніх етапах політичної соціалізації, а саме в сім'ї, при цьому стереотипно, консервативно і не критично, що характеризує їх як авторитарних особистостей, що зумовлено радянською культурою.

Висновки.

У роботі проведено теоретичний аналіз та емпіричне дослідження проблеми вибору в психології, зв'язку образів політика і батьків у ставленні до політичного вибору.

Вибір – це життєва стратегія, що дозволяє вийти із ситуації «дихотомії», за допомогою категорій вибору, а саме існуючих чи створених альтернатив і критеріїв, що реалізується людиною в різних життєвих ситуаціях відповідно до таких видів вибору як простий, стратегічний та екзистенційний. Точкою дотику у вітчизняних та зарубіжних підходах є оцінювача складова акту вибору, тобто актуальні альтернативи задаються самою людиною, виходячи із кордонів її можливостей і над-можливостей та життєвого досвіду.

Виявлено у досліджуваних високий рівень схильності до антидемократичної ідеології, що свідчить про властиві їм характеристика авторитарної особистості, а саме конвенціоналізм, авторитарне підкорення, авторитарна агресія, анти-інтрацепція, проективність, стереотипність, комплекс влади, сексуальна збоченість. У зв'язку з цим не критичність мислення у ситуації політичного вибору не дозволяє адекватно оцінити альтернативи вибору, щоб його здійснити.

Раціональні та ірраціональні уявлення образів батьків та політика взаємопов'язані, оскільки виявлені значимі кореляції між показниками «оцінка» - «валентність», «сила» - «нормативність», останній зв'язок носить обернений характер.

Було виявлено тісніший зв'язок між образом політика і батька, ніж матері, що ймовірно є причиною емоційного відторгнення фігури політика на підсвідомому рівні, що можна пояснити ментальністю українського етносу.

Виявлена парадоксальність отриманих даних: негативне відношення до образу політика, але задоволеність обранням його, тобто високі якісні характеристики політичного вибору, що зумовлене авторитарністю української культури, яка бажає бачити сильного лідера, що миттєво вирішить соціальні, економічні проблеми.

В подальшому теоретичному і емпіричному дослідженні політичного вибору, а саме його

внутрішньої і зовнішньої структура, планується розробити тренінгову програму, що надавала б можливості моделювання усвідомлюваного, обґрунтованого, самостійного і задоволеного вибору і його безпосереднє втілення в життєвій ситуації.

#### Literatura

1. Bun V.V. Elektoralnyy vybor: sushchnost, tipy, osobennosti formirovaniya // *Filosofskiye nauki* / V.V. Bun. - 2008. - № 11. - S.192-2001
2. Vasilyuk F. Ye. Psikhotehnika vybora // *Psikhologiya s chelovecheskim litsom: Gumanisticheskaya perspektiva vpostsovetsoy psikhologii*. [Pod red. D.A. Leontyeva, V.G. Shchur]. - M.: Smysl, 1997. - S. 284 - 314.
3. Diligenskiy G. Sotsialno-politicheskaya psikhologiya / Diligenskiy G. - M.: Nauka, 1994. ([http://ihtik.lib.ru/edu\\_4dec2005/](http://ihtik.lib.ru/edu_4dec2005/)).
4. Dukhnevich V. Psikhologicheskaya gotovnost k politicheskomu vyboru // *Sotsialnaya psikhologiya* / V. Dukhnevich. - 2004. - № 2 (4). - C.70-76.
5. Drozdova M.A. Svyaz obrazov roditeley i politicheskikh avtoritetov u detey i molodezhi // *Sotsialnaya psikhologiya* / Drozdova M.A. - 2008. - № 1. - S. 67-75.
6. Leontyev D.A. Vybor // *Chelovek: Filosofsko-entsiklopedicheskiy slovar* / D.A. Leontyev - M.: Nauka, 2000. - S. 81 - 82.
7. Leontyev D.A., Pilipko I.V. Vybor kak deyatelnost: lichnostnyye determinanty i vozmozhnosti formirovaniya // *Voprosy psikhologii* / D.A. Leontyev, I.V. Pilipko. - 1995. - № 1.
8. Laktionov A.N., Khomulenko A.B. Politicheskaya psikhologiya i imedzhologiya. Uchebno-metodicheskoye posobiye / A.N. Laktionov, A.B. Khomulenko. - Kharkov, 2009. - 94s.
9. Noskova N.V. Problema vybora i vozrastnogo razvitiya cheloveka // *Vesnik PSTGU: Pedagogika. Psikhologiya* / N.V. Noskkova. - 2008. - № 3 (10). S.59-70